

Tıp Tarihimizden Portreler: Dr. Tevfik Salim Sağlam

Portraits from Our Medical History: Dr. Tevfik Salim Sağlam

Batuhan Furkan Külekçi¹(ID), Pervin Özelçi²(ID), Ateş Kara^{2,3}(ID)

¹ Türkiye Sağlık Enstitüleri Başkanlığı Bursiyeri, Ankara, Türkiye

² Türkiye Sağlık Enstitüleri Başkanlığı, Türkiye Aşı Enstitüsü, Ankara, Türkiye

³ Hacettepe Üniversitesi Tıp Fakültesi, Çocuk Sağlığı ve Hastalıkları Anabilim Dalı, Çocuk Enfeksiyon Hastalıkları Bilim Dalı, Ankara, Türkiye

Makale atfı: Külekçi BF, Özelçi P, Kara A. Tıp tarihimizden portreler: Dr. Tevfik Salim Sağlam. J Pediatr Inf 2024;18(3):196-201.

*Bu makale TÜSEB/Türkiye Aşı Enstitüsü tarafından desteklenen "Osmanlı İmparatorluğu ve Cumhuriyet Dönemi'nde Aşı ve Bulaşıcı Hastalıklar Tarihi ve Kaynak Dokümanlarının Oluşturulması" projesi kapsamında hazırlanmıştır. Proje No: 2022ARGE02-28235.

"Kimsenin tevazuunu incitmemek ve kimseye karşı haksızlık yapmamak için yazılarımda mümkün olduğu kadar ad anmaktan çekindim. Zira bu büyük iş onların müşterek eseridir. Bu sebepten kitabımı da onların aziz hatıralarına, Üçüncü Ordu'nun Meçhul Sıhhiye Subayına ithaf ediyorum."

Dr. Tevfik Salim Sağlam

27 Mayıs 1882'de İstanbul'da doğan Tevfik Salim Bey'in babası Sadaret Şifre Kalemi Müdürü Mehmet Salim Bey ve annesi Nevber Hanım'dır. Tevfik Salim Bey¹ eğitim hayatına beş yaşındayken Sultanahmet Üçler Mektebinde başlamıştır (Şekil 1). Ardından 1891'de İstanbul'da bulunan Soğukçeşme Askerî Rüştiyesinde öğrenimine devam etmiştir. Rüştiyeyi başarıyla tamamladıktan sonra babasına hekim olmak istediğini söyler ancak halası önce sarayda kâhin olarak görev yapan Münecimbaşı Mustafa Bey'e danışmak istemiştir. Dr. Tevfik Salim Bey, "Nasıl Okudum?" kitabında bu olayı şöyle açıklamıştır (3):

"Mustafa Bey, Namık Kemal'in babası. Müneccim Başı rahmetli Mustafa Beydir, astrolog. Halamın da uzaktan akrabası. Pek muhterem bir zattı. Bayramlarda gider elini öperdik. Doğum günü ve saati kendisine bildirilecek, o da ilm-i nücûma göre

Şekil 1. Tevfik Salim Sağlam (1).

zayıfemi çıkaracak, uygunsa hekim olacak, değilse vazgeçerim. Halam bunu istiyordu. Babam hurafelere hiç inanmaz ve inananlara kızardı. Bu tesir altında ben de o yaşımda bu şeylere katiyen inanmazdım. Halamı çok severdim, fakat peşinen kararımı bildirdim. Sen sor, fakat aksi de çıksa, yine hekim olacağım

¹ Osmanlı Devleti dönemindeki mahalle mekteplerine benzetilebilir. Burada öğrencilere elifba okutulmaktaydı ve okulun asıl amacı dinî ibadetleri çocuklara öğretmektir. Tanzimat Fermanı ile dinî öğretinin yanında "dünyevi" çalışmalar da önemszenmeye başladı (2).

Yazışma Adresi/Correspondence Address

Batuhan Furkan Külekçi

Türkiye Sağlık Enstitüleri Başkanlığı Bursiyeri,
Ankara, Türkiye

E-mail: bfkulekci@gmail.com

Geliş Tarihi: 08.07.2024

Kabul Tarihi: 30.07.2024

Çevrim İçi Yayın Tarihi: 13.09.2024

dedim ve mektebe yazıldım. Mustafa Bey falıma bakmış: "Bırakın çocuğu, hangi mesleği isterse girsin, onun mutlaka en ileri kademesine çıkacaktır" diye haber göndermiş, zayıfı de halama vermiş. Zaman rahmetlinin hükmüne hak verirdi, ama beni ast-rolojiye inandıramadı!"

Dr. Tefvik Salim Bey, anılarında aslında hukuk okuma hayalini şöyle aktarır: "... mektebi bitirince ben Aksaray'daki Mahmudiye Rüştüyesine girmek ve sonra da hukuka devam etmek istiyordum". Ancak Üçler Mektebinden arkadaşı olan (Dr.) Saim Ali (Dilemre)² (1880-1954), kendisiyle "gugukçu olacak" şeklinde alay etmiş ve askerî tıp eğitimi alması için aklını çelmiştir (4). Bu tatlı hikâyenin neticesinde ise 1895'te Askerî Tıbbiye İdadisinde öğrenim hayatına devam etmiştir. Fransızcaya olan ilgisinden ötürü okulu 13. olarak bitirmiştir.³ 1898 senesinde ise kendi deyimiyle "terör idaresi altındaki"⁴ Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane'de öğrenimini sürdürmüştür (3).

O dönemde öğrenciler Sultan Abdülhamit'e karşıydı ve arkadaşları arasında Sultan Abdülhamit'e tabi ve hafiyesi olanlar hemen aforoz edilirdi (3). Her ne kadar "terör idaresi" altında olsa da Balkan Harpleri'ne ve Birinci Dünya Savaşı'na kadar hayatına baktığımızda birçok güzel anı biriktirmiştir. Örneğin "Nasıl Okudum" adlı kitabında yazdığı üzere "yat borusu" çaldıktan sonra tuvalette bir arkadaşının Karagöz ve Hacivat gösterisine katılmıştır (3). Başka güzel bir anısı ise yat borusundan sonra meddah olan arkadaşının gösterisini izlemesidir (3). 1903'te tabip yüzbaşı rütbesiyle mezun olduktan sonra İstanbul'da kurulan Gülhane'de⁵ staj yapmaya başlamıştır. Askerî Tıbbiyeyi Şahane'den mezun olan öğrenciler bir yıl boyunca burada staj yapmak zorundalardır. Dr. Tefvik Salim Sağlam, Gülhane için "hayalimde yaşadığım hasretini çektiğim ideal kliniği Gülhane'de buldum" demiştir. Asistanlık eğitimini tamamladıktan sonra 1906'da Gülhane'de kalarak Dâhiliye Doktoru Süleyman Numan'ın⁶ (1868-1925) yanında poliklinik asistanı olmuştur. 1909'da Haydarpaşa Tıp Fakültesi⁷ kurulduğunda oraya geçerek Dr. Süleyman Numan'ın yanında çalışmaya devam etmiştir. Balkan Harbi'ne kadar burada laboratuvar şefi olarak görev yapmıştır (7).

Balkan Harpleri (1912-1913)

1912'de Balkan Harbi başladığında Tefvik Salim Bey, Selanik Fırkası'nın 2. Seyyar Hastanesine tayin edilir. Fakat 20 Ekim sabahında Selanik'e vardığında görev yerinin değiştiğini öğrenir (7). Yeni görev yeri İştîp Redif Fırkası'dır. 22 Ekim'de Yanya'ya doğru yola çıkar. Köprülü'ye vardığında ordunun geri çekilmesiyle birlikte bazı geceleri ahırlarda geçirmek suretiyle Manastır'a varır. Manastır düşman kuvvetlerine bırakıldığı sırada Tefvik Salim Bey görev yaptığı hastanenin kasasında bulunan 116.54 lirayı İstanbul'a döndüğünde teslim etmek üzere yanına alır (7). Yanındaki arkadaşlarıyla birlikte İstanbul'a dönüş için en güvenli güzergâhın Niş⁸ şehri üzerinden geçtiğine karar verirler. Niş şehrine vardıklarında bir yanlışlık sonucu tutuklanırlar. Serbest bırakıldıklarında İstanbul'a gitmek için yola çıkarlar (7). 11 Aralık 1912'de İstanbul'a gelişinin ardından 2. Balkan Harbi'ne kadar Taşkışla Hastanesinde göreve başlar (7). Hastane İngiliz Mimar William James Smith tarafından yapılmıştır ve asli amacı Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane için hastane olarak hizmet etmektir.

Dr. Tefvik Salim Bey, Balkan Savaşı yeniden başladığında (30 Ocak 1913) dönemin Harbiye Nezaretine Sağlık İşleri Başkanı olan Besim Paşa'yla görüşmesinin ardından Karaburun Sıhhiye Bölüğü hekimliğine atanır. Ardından Yassıviran Menzil Hastanesine tayin edilir. Burada bir hastanın vücudunda kızamığa benzer döküntülerden dolayı kızamık teşhisi koysa da Dr. Süreyya Ali ile yeniden muayene ettiklerinde hastalığa tifüs tanısı koyarlar (7). Bu tanı önemlidir çünkü tifüs hastalığı belirtileri neticesinde kızamık ve malarya gibi hastalıklarla karıştırılmaktaydı. Savaş bittikten sonra ise yeni görev yeri Wieting Paşa'nın atamasıyla, 1913'ün Nisan ayında Almanya'nın Weisbaden Şehri'nde kurulan Türk Şifa Yurdu Derneği⁹ olur (7).

Birinci Dünya Savaşı Yılları (1914-1918) ve 3. Ordu'da Aşı

Birinci Dünya Savaşı çıktığında Dr. Tefvik Salim, İstanbul'da bulunan 1. Kolordu Hıfzıssıhha Müşavirliğine (danışmanlığına) tayin edilir. Ardından görev yeri 29 Ağustos 1914'te Maltepe'de

² 1880 yılında doğmuştur. İstanbul Tıp Fakültesini bitirdikten sonra gönderildiği Almanya Giessen Üniversitesinde uzmanlık eğitimi almıştır. Ülkeye dönüşünden sonra İstanbul Tıp Fakültesinde öğretim üyesi olarak çalışır ve profesörlüğe yükselir. On beş yıl kadar morg müdürlüğü ve 1935-1939 yılları arasında Erzurum 1939-1943 yılları arasında Rize milletvekilliği yapmıştır. 1945'te "Hekimlik Dili Terimleri" kitabını yayımlamıştır. 1954'te vefat etmiştir.

³ Osmanlı tıbbi, Fransız tıbbının etkisi altında olduğu için bu dönemde "Fransızca bilmeyen hekim olamaz" gibi yaygın bir görüş vardır. Dr. Tefvik Salim ve arkadaşları da bu görüş çerçevesinde Fransızca ile ilgilenmişlerdir (3).

⁴ "Çekingen adımlarla girdiğim Askerî Tıbbiye Mektebi o zaman tam bir terör idaresi altında yaşıyordum" (3).

⁵ Sultan Abdülhamit, Türk hekimliğini islah etmek için Almanya'dan Prof. Dr. Rieder ve Prof. Dr. Deycke'yi çağırmıştır. Bu hekimler 1889 yılında Gülhane'yi kurmuşlardır (4).

⁶ 1868'de Selanik'te doğmuştur. 1891'de Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane'den mezun olduktan sonra il görev yerlerinden birisi olan Eskişehir'e gitmiştir. Eskişehir'de kolera salgınına karşı mücadele vermiştir. Bir süre sonra Almanya'ya gidip öğrenimine devam etmiştir. Osmanlı Devleti'ne geri döndükten sonra Gülhane'de dâhiliye doktorluğu yaparken bir yandan da seririyat-ı dâhiliye hocalığı yapmıştır. 1925'te akciğer kanserinden dolayı geçirdiği ameliyat sonrasında vefat etmiştir (5).

⁷ 1909 yılında, askerî ve sivil tıbbiyeler Haydarpaşa'daki tıbbiye binasında birleştirilerek Haydarpaşa Tıp Fakültesi adını alır. Fakülte reisi, yani dekan olarak ise Cemil Paşa (Topuzlu) seçilmiştir (6).

⁸ Sırbistan.

⁹ Almanya'da kurulan bu derneğin amacı, Birinci Dünya Savaşı sırasında yaralanan Osmanlı askerlerini tedavi etmektir (7).

bulunan 5. Kolordu'yla değiştirilir. 17 Ocak 1915'te ise 5. Kolordu ve Edirne'de yer alan 2. Kolordu'nun içinde bulunduğu 2. Ordu'nun başhekimliği yeni görev yeri olur. Fakat buradaki görevi de uzun sürmez. Harbiye Nezareti tarafından çağrılır ve 14 Mart 1915'te 3. Ordu Sıhhiye Reisliği görevine başlar. Dr. Tevfik Salim görevine başladığında 3. Ordu'da büyük bir tifüs salgını vardır. Kur. Alb. Aziz Samih İlt'er¹⁰ (1877-1948) bu salgını anılarında şöyle anlatmaktadır (8).

“Ordu komutanına kadar sirayet dairesini genişleten tifüs ve ateşli humma çok adam öldürüyor. Hasankale'nin kuzeyinde uzun ve derin hendekler açılmış. Her gün arabalar bunlara mütemadiyen ölü taşıyordu. (...) Bitle geçen fakat tedavisi bilinmeyen bu hastalık her tarafta kurbanlar buluyor. Erzurum'da intaniye doktoru kalmadı. Yirmi dört doktor hasta yatıyordu. Doktorlarımız çok fedakârca hareket ediyorlardı. Çekinmeden hayatlarını seve seve tehlikeye koyuyorlardı.”

Ordudaki askerler “emrâz-ı sâriye”¹¹ hastalıklarına karşı ne kadar aşılarsa aşılanın bitlerle bulaşan tifüs için Aziz Samih İlt'er Bey'in yazdığı gibi henüz bir aşı veya tedavi bulunmuş değildi. İkinci Ordu'da bu hastalığın yayılmasının birkaç nedeni vardır. İlk neden olarak Kafkas Cephesi'ne giden herhangi bir tren rotasının veya deniz rotasının olmayışını gösterebiliriz. Rumeli'den gelen en yakın rota ise “Bağdat Demir Yolu” hattında bulunan Güneydoğu Anadolu bölgesinden geçmektedir. Güneydoğu Anadolu bölgesinden sonra askerleri Kafkas Cephesi'ne ulaştıracak herhangi bir moturlu taşıt bulunmamaktaydı. Denizden de cepheye ulaşım Rusya'nın Karadeniz'de kurduğu baskı neticesinde kısıtlı kalmıştır. Bu durum uzun uzadıya bir yürüyüş anlamına gelmektedir (9). Çünkü yük hayvanı bulabilmek çok güçtür, komutanların kullandığı atlardan geriye kalan hayvanlar ise erzak ve mühimmat için gereklidir. Bu uzun uzadıya geçen yolculuğu içinde barındıran hatıratlar, bizlere

askerlerin çok sayıda sivil halkla temasa geçtiğini göstermektedir.¹² “Köy odalarında”¹³ köylülerin evlerinde kalan askerleri düşünmek mümkündür. Bu temas ise bitlerin insanlardan insanlara daha hızlı yayıldığına bir göstergesi olabilir. Böylelikle tifüs hastalığı yayılma derecesini son derece arttırmıştır. Ayrıca Kafkas Cephesi'nin kış aylarında açıldığını ve Anadolu'da tifüs hastalığının kış aylarında arttığını da unutmamak gerekir. Aklimıza hemen bu dönem içerisinde bitlerle mücadelede hijyen sağlamak ve hastalığın yayılmasını önlemek için kullanılan etüv ve seyyar etüv makineleri gelmektedir. Etüv makinesinin içinde kıyafetler buharla temizlenmekteydi ve bu şekilde bitlerin yayılmasının önüne geçiliyordu (12).¹⁴ Makineler arazinin dağlık olmasından ötürü cepheye getirilemiyordu. Sonuç olarak 3. Ordu tamamen “tifüs” salgınına karşı bir pusuya düşmüş ve gafil avlanmıştı. Durum bu şekilde cereyan edince Dr. Reşat Rıza Bey¹⁵ (1877-1941) tifüs aşısıyla ilgili yaptığı çalışmalar sonucunda 58-60 derecede inaktive etme önerisinde¹⁶ bulundu (13,14). Bu çalışma ve öneri, dünyadaki ilk tifüs aşısının Dr. Tevfik Salim tarafından 28 Mart 1915'te Hasankale'de hazırlanmasına olanak sağlamıştır (7). Bu aşı ilk etapta beş doktor ve dokuz subaya uygulanmıştır. Aşı hastalığın en şiddetli seviyesinde hastadan alınan kanı inaktive ederek hazırlanıyordu. Bu noktada aşının yanlış ve farklı üretimlerinden de söz etmemiz gerekmektedir. İlk olarak Erzincan Menzil Hastanesinde görev yapan Dr. Hamit Osman Bey aşısı “nekahet” döneminde bulunan hastalardan kan alarak hazırlamış ve inaktive etmeden uygulamıştır (15). Bunun sonucunda çok sayıda insan hastalanmış ve hastalanan insanlardan bir kısmı da vefat etmiştir. Hamit Osman Bey görevinden alındıktan sonra yerine Dr. Hamdi Suat Bey¹⁷ (1873-1936) atanmıştır. Dr. Hamdi Suat Bey, Dr. Tevfik Salim'in emrine riayet etmişse de aşısı ilk başta görev yaptığı Erzurum'da -16 derecede 24-48 saat aralığında

¹⁰ 1877'de Erzincan'da doğmuştur. Kuleli Askerî Lisesi, Harp Okulu ve Harp Akademisindeki öğrenim yıllarını 1901'de kurmay yüzbaşı rütbesiyle mezun olarak tamamlamıştır. Birinci Dünya Savaşı esnasında sırasıyla Süvari Kolordusu Kurmay Başkanlığı, Tümen Komutanları Vekaleti ve Ordu Harekât Şubesi Müdürlüğünde görev yapmıştır. 1948'de Ankara'da vefat etmiştir.

¹¹ Birinci Dünya Savaşı esnasında “emrâz-ı sâriye” olarak kabul edilen hastalıklar: lekeli humma, humma-i racia, kara humma, tifüs, pare tifüs, kolera, dizanteri, çiçek, kuşpalazı, kızamık, kızıl, sahaya-i iltihaptır. Bu hastalıklardan çiçek gibi hastalıkların aşısı, kuşpalazı hastalığının serumu bulunmakla beraber tifüs gibi hastalıkların ise henüz aşısı keşfedilmemiştir.

¹² Ayrıntılı bilgi için bkz. (10).

¹³ “Çeşitli toplantılar yapmak için köylülerin toplandıkları yer ve konukların köyde kalması için hazırlanan yer anlamında açıklanan köy odaları, halkın oluşturduğu mimari yapılar ve sosyokültürel tarihin önemli yerini kapsayan meskenler olarak kabul görmektedir.” Ayrıntılı bilgi için bkz. (11).

¹⁴ Askerlerin de bulunduğu farklı çözümler vardı. Kıyafetleriyle bir yığın oluşturduktan sonra üstünü toprakla kapatıyorlardı. Sonrasında delikler açarak havasız kalan bitlerin bu deliklerden dışarıya kaçmalarını bekliyorlardı (12).

¹⁵ 1877'de İstanbul'da doğmuştur. Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane'yi 1899'da bitirmiştir. Mezuniyetinden sonra Gülhane Tattbikât Mektebi ve Seririyatı Hastanesinde staj yaptıktan sonra Prof. Dr. Deycke'nin asistanı olarak atanmış ve Gülhane'de kalmıştır. Asistanlığı sırasında iç hastalıkları ve deri klinikleri, patolojik anatomi gibi alanlarda çalışma fırsatı bulmuştur. 1907'de Gülhane'den ayrılarak Berlin'de bulunan Robet Koch İnfeksiyon Hastalıkları Enstitüsünde çalışmıştır. Balkan Harpleri'nde Dr. Süleyman Numan ile görev almıştır. 1914'te Sıhhiye Müdüriyet-i Umumiyesi Hıfzıssıhha Müdürü olmuştur. 1918'den sonra serbest hekim olarak çalışmaya başlamıştır. 19 Mart 1941'de vefat etmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. (13).

¹⁶ “Dr. Reşat Rıza Bey'in tifüs aşısı üzerine yaptığı çalışmalar diğer meslektaşları arasında da itibar görmüş, bilhassa cepheye bulaşıcı hastalıklarla mücadele edecek olan Dr. Tevfik (Sağlam), Dr. Abdülkadir (Noyan) ve Bakteriolog Server Kamil (Tokgöz) görev bölgelerine intikal etmeden önce Dr. Reşat Rıza Bey'i ziyaret ederek tifüs aşısı hakkında bilgi edinmişlerdir.” Bkz. (14).

¹⁷ Dr. Hamdi Suat (Aknar) 1873'te Harput'ta doğmuştur. 1899'da Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane'den mezun olduktan sonra Almanya'ya gitmiştir. Almanya'da histoloji, anatomi ve patoloji üzerinde çalışmalar yapmıştır. 1933'te Vakıf Gureba Hastanesinde patoloji laboratuvarına şef olarak atanmıştır. 1936'da vefat etmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. (16).

inaktive etmiş ve başarılı olmuştur (16,17). Soğukta inaktive etmesi görev yaptığı bölgenin ikliminde daha kolay aşı üretmek için olduğunu düşünebiliriz. Nitekim Dr. Reşat Rıza Bey fikrini verirken daha sıcak bir bölgede bulunmaktaydı. Yaşanan bu gelişmelere rağmen o yıllarda laboratuvar ortamında bakterinin üretilmemesi nedeniyle hastalığa ve salgına önlem olarak, etüv veya etüvün yerine kullanılabilir farklı mekanizmalar kullanılması gerekiyordu. Bunun için ilk başta ekme fırınları kullanıldı ama elbiselerin bir kısmı ziyan edildiğinden dolayı daha sonradan buğu sandığı kullanılmaya başlandı. Dr. Tevfik Salim Bey yazmış olduğu "1333 Senesi Üçüncü Ordu Mıntıkasında Yapılacak Emrâz-ı Sâriye Mücadelesi Hakkında Proje"sinde buğu sandığının üretimi sadece beş para değerinde olduğunu belirterek her köy merkezine ve her hastaneye yapılmasının önemli olduğunu yazmıştır. Aynı zamanda, hastanelerin dezenfekte ihtiyacı için temizlenme evi yapıldı ve gelen hastaların ilk başta bitlerden kurtulması sağlanarak hastanenin içinde oluşabilecek bir salgının önüne geçilmek istendi.¹⁸ Ayrıca Kafkas Cephesi'ndeki başarısızlıkların beraberinde gelen göç konusunu da aşı konusu içerisinde ele almak gerekmektedir. Üçüncü Ordu adım adım geri çekilirken bölge halkı da Orta Karadeniz ve Anadolu'ya doğru göç etmekteydi. Bu sebeple belirlenen aralıklarla sıhhiye çadırları¹⁹ ve menzil hastaneleri kuruldu. Bu çadırlara gelen her kafilenin aşı karnelelerine bakıldı ve gerekli aşıları olduğunu kanıtlayamayan herkese aşı yapıldı (18).²⁰ Ayrıca Tevfik Salim Bey, Sivas ve Erzincan gibi şehirlere aşı üretimi için bakteriyoloji laboratuvarı kurulmasını istemiştir.²¹

3. Ordu'da Tevfik Salim ve Doktorların İletişimi

Cephe gerisindeki görev yerlerine gitmeden doktorların önce birbirleriyle iletişim kurması salgın hastalıklarla mücadelede çok önemli bir yer tutmaktadır. Komutanlar nasıl harekât planları yapıyorlarsa ellerinde mikroskop, şırınga bulunduran

doktorlar da ordunun ayakta kalması için neler yapabileceklerini görüşmekteydiler. Bunun yanı sıra savaş esnasındaki iletişimin devam etmesi de büyük öneme sahipti. Örneğin Balkan Harbi'nde ilk tifüs teşhisi konulduğunda Şark Ordusu Müfettişi General Dr. Abdüsselam Bey'in teşhisi onaylaması ve Yemen'de birçok tifüs vakası gördüğünü belirtmesi bu konunun önemini gözler önüne sermektedir (20). Bu yüzden Tevfik Salim Bey'in biyografisini yazarken meslektaşlarıyla iletişimini incelemek kaçınılmazdı. Ayrıca bulunduğu görevden dolayı da Kafkas Cephesi'ndeki her gelişmenin onun bilgisi dâhilinde olması onu 3. Ordu'nun sıhhiyesiyle bağdaştırmamızı gerektirmektedir.

Tevfik Salim Bey, 3. Ordu Sıhhiye müfettişi görevine²² atıldığı zaman cepheye gitmeden önce sahra sıhhiye müfettişi umumisi vekili Mayer²³ ve Dr. Reşat Rıza ile görüşme gerçekleştirmiştir. Mayer ile görüşmesinin esas nedeni 3. Ordu sıhhiyesinin genel durumudur. Nerede hangi hastanelerin olduğunu ve hasta sayısının ne kadar olduğunu öğrenmek istemiştir (20). Dr. Reşat Rıza ile görüşmesi neticesinde Reşat Bey ona tifüs aşısının yapılmasıyla ilgili ve nasıl yapılabileceğine dair fikrini belirtmiştir (20). Ayrıca Tevfik Salim Bey aşıyla ilgili bilgileri tek tek doktorların yanına giderek açıklamıştır. Anılarında bahsetmeye de Hamit Osman Bey'in hatasını fark etmiş ve kendisinin belirlediği usullerde yapması için telgraf çekmiştir (7).

Tevfik Salim Bey görevinden ötürü sürekli olarak herhangi bir yerde kalamamış ve hastaneleri teftişe çıkmıştır. Hastaneleri denetlerken görevde bulunan doktorlarla ve küçük sıhhiye memurlarıyla bulunduğu iletişimin de sıhhiye hizmeti için önemli bir yer tutacağı aşikârdır. Çünkü tifüs aşısının nasıl hazırlanacağını, hastane içindeki düzenin nasıl olacağını birebir iletişimle açıklamıştır. Zikredilebilecek başka bir nokta ise doktorların cephe gerisinde karşılaştıkları zorlukların üstesinden nasıl geldiğini meslektaşlarıyla veya orduyla paylaştıklarıdır.

¹⁸ Mevcut ve yeni kurulan hastaneler için Dr. Tevfik Salim gelen hastalar için temizlenme bölümü yapılmasını istemiştir. Bunun sebebi ise bitlerle bulaşan hastalıklarda hastalar odalara çıkartılmadan önce temizletilmesi sonucunda oluşabilecek salgınların önüne geçilebilmesidir. Ayrıntılı bilgi için bkz. (7).

¹⁹ Cepheden ilk menzil hastanesine kadar ve menzil hastaneleri arasında, ortalama 15-20 kilometre arayla kurulmuştur. Ayrıca sıhhiye istasyonlarının kurulduğu üç ana göç güzergâhı vardır. Birinci yol; Giresun, Ordu, Samsun, Merzifon, ikinci yol; Karahisar, Koyunhisar, Niksar ve Tokat, üçüncü yol; Suşehri, Zara, Sivas, Kayseri ve Niğde güzergâhlarıdır (7).

²⁰ Orduya alınan erlere kolera ve çiçek aşıları rutin olarak yapılmıştır. Salgınların çıktığı bölgede bulunan birliklerde aşılar yenilenmiştir. İşgaller ve açlık nedeniyle yerlerini yurtlarını terk etmek zorunda kalan siviller de aşıyla korunmaya çalışılmıştır. 1917'den itibaren siviller arasında görülen salgın hastalıklarla mücadele görevi orduya verilmiştir. Bu dönemde bölge nüfusunun %44.8'ine çiçek aşısı yapılmıştır. İstanbul'dan gönderilen aşılar yeterli olmadığı için Erzurum'da, Erzurum'un işgalinden sonra da Sivas ve Merzifon'da aşı üretim laboratuvarları kurulmuştur. Sadece Sivas laboratuvarı 1.169.810 kişilik çiçek aşısı hazırlamıştır. Savaş koşullarında yapılan bu çalışmalar tıp tarihimizin gurur sayfalarından birini oluşturmaktadır (18).

²¹ Dr. Tevfik Salim yazmış olduğu projede her liva merkezinde bir tane bakteriyoloji laboratuvarı olması gerektiğini yazarken mevcut laboratuvarların sayısının 18 olduğunu belirtmiştir. Ayrıca Sivas'ın İstanbul'a uzaklığı neticesinde Sivas'ta bakteriyoloji laboratuvarı kurularak gerekli aşı teminini bu kurulacak laboratuvarın üstlenmesini istemiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. (19).

²² Sıhhiye müfettişlik görevi: Orduyla ilgili cephedeki sağlık durumunun gün gün raporlanması, kurulacak olan hastanelerin ve askerî personelin ihtiyaçlarını asker alma baştaipliklerine yazılması. Ayrıntılı bilgi için bkz. (21).

²³ Prof. Dr. Mayer: Bavyalı kurmay doktor. 1913-1916 yılları arasında Münih'teki Askerî Tıp Fakültesinde yarıbay olarak görev yapmıştır. Barış sürecinde Türk Savunma Bakanlığına bağlı Sıhhiye Şubesinde görev almış, Birinci Dünya Savaşı'nda Türk Sıhhiye Müfettişliği Vekilliği ve 5. Türk ordusunun başhekimliğini yapmıştır. Türkiye'den döndükten sonra Bavylara 1. Kolordusunda başhekim olarak görev almıştır. 1936'da tabip yarıbayken vefat etmiştir (21).

²⁴ Ahmet Fikri Tüzer 1878'de Şumnu'da doğdu. 1905'te Askerî Tıbbiyeden mezun oldu. 1911'de ise sınavla Kuleli Askerî İdadisi Hikmet Öğretmenliğine atandı. 1. Dünya Savaşı'nda Erzurum Merkez-Mevki Hastanesinde görev yapmıştır. Cumhuriyetin ilanından sonra TBBM 3. Dönem seçimlerine katılarak milletvekili olmuştur. 1942'de Dâhiliye Vekaletine getirilmiştir. Aynı yılın 17 Ağustos gününde geçirdiği kalp krizi sonucunda vefat etmiştir (22).

Bu konuyla ilgili en somut örnek ise Dr. Ahmet Fikri'dir.²⁴ Tevfik Salim anılarında şöyle anlatmaktadır (20):

"Üçüncü Ordu'da dezenfeksiyon meselesinde en büyük ve kati inkılabı yapan Sivas menzil mıntika sertabibi Dr. Ahmet Fikri'dir. Bu arkadaşımız 1916 senesinde ordu sıhhiye reisliğine verdiği bir takdirde pratik bir nevi etüv tarif ve buğu sandığı adını verdiği bu cihazın orduda kullanılmasını teklif etmişti."

Zorluklar nedeniyle kullanılmayan etüv makinesinin kırılması ve Tevfik Salim Bey'in Erzurum'a geldiğinde tamirden gelen etüv makinesinin de kırıldığını Ordu Kurmay Başkanı Guse'ye rapor olarak sunması Ahmet Fikri Bey'in tasarladığı makinenin önemini en güzel biçimde anlatabilir.²⁵

Sonuç olarak doktorların arasındaki iletişim bu kadar etkin olsa da Tevfik Salim Bey 1917'de kaleme aldığı projede iletişim eksikliğinden bahsetmiştir. Bu eksikliğe karşı önlem olarak emrâz-ı sâriye hastalıklarından birisinin görülmesi takdirinde küçük sıhhiye memurlarının ve doktorlarının en yakın telgrafhaneye gidip üstlerine haber vermesi gerektiğini belirtmektedir (7).

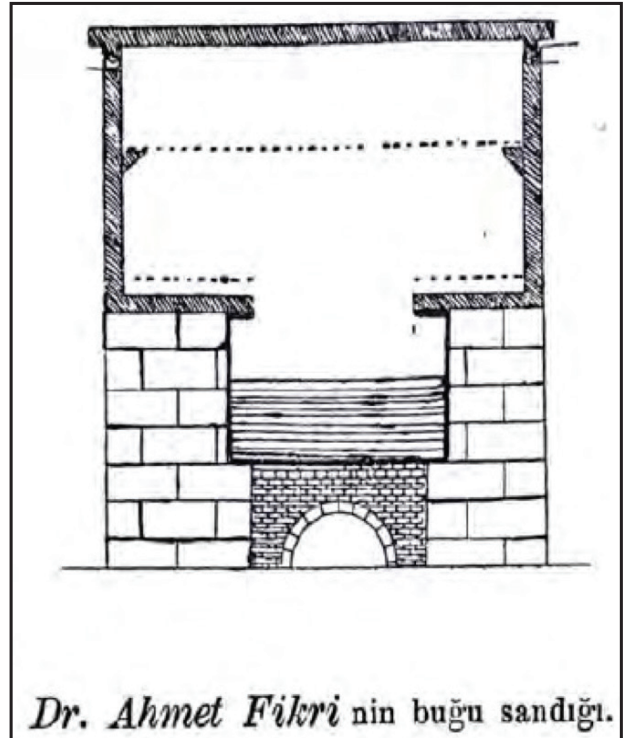
Kurtuluş Savaşı ve Cumhuriyet Dönemi (1919-1923/1963)

Tevfik Salim Bey, savaş sonrasında Süleyman Numan Paşa'nın 4 Kasım 1918 tarihli emriyle İstanbul'a döner. Rumeli ve İstanbul Mıntıkları Sıhhiye Müfettişliği görevine başlar (7). Sonrasında tıp fakültesinde hocalığa başlar. 19 Ekim 1921'de İnebolu üzerinden Anadolu'ya geçerek Kurtuluş Savaşı'na katılır. Kurtuluş Savaşı için hazırladığı proje kabul edilmeyince Ankara'da bulunan Sarı Kışla Mevki Hastanesinde dâhiliye doktorluğu yapmaya başlamıştır (7). 1923'te İzmir Hastanesi İç Hastalıklar Şefliğine atanır ve aynı yıl Gülhane Hastanesi Dâhiliye Kliniği profesörlüğüne atanırken aynı zamanda da başhekim olur. 1926'da Mustafa Kemal'in onayıyla Türk Kodeksi üyeliğine seçilir.²⁶ 1927'de generalliğe terfi edilir ve Millî Savunma Bakanlığı Ordular Sıhhiye Başkanlığı görevine atanır. 1945'te Ankara Tıp Fakültesinin kurulmasında büyük bir rol oynar. 1953'te UNICEF ve Türkiye Ulusal Verem Savaş Derneği ile veremle savaş çalışmalarına katkı sağladıktan sonra 1955'te UNESCO'ya bağlı olarak Türkiye'nin ilk Halk Sağlığı Eğitimi Millî Komitesi başkanlığına getirilmiştir. 1959'da ise üyesi olduğu Uluslararası Verem Savaşı Birliğine başkan seçilmiştir (7). 1963'te hayata gözlerini yuman Dr. Tevfik Salim Sağlam Bey, 1972'de Türk tıbbına yaptığı katkıları nedeniyle TÜBİTAK Hizmet Ödülü'ne layık görülmüştür.

Ek Materyaller

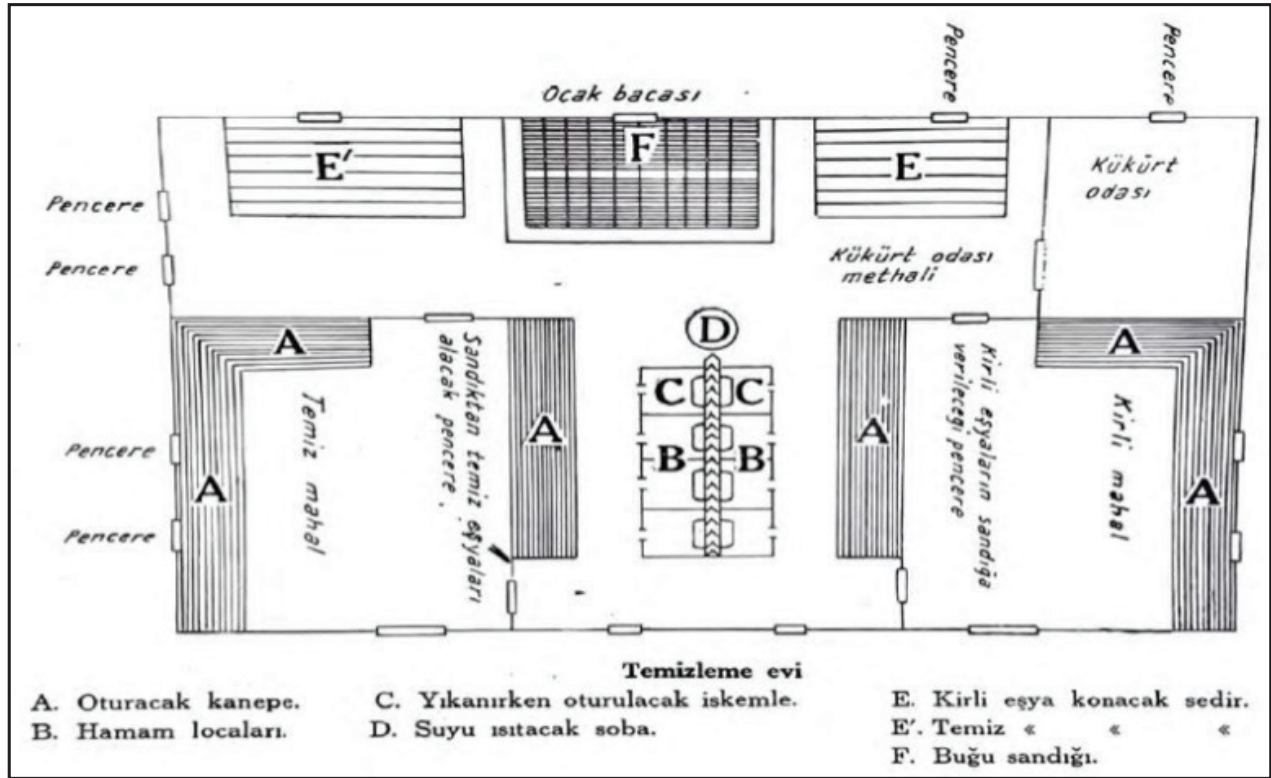
Ek 1. Seyyar etüv makinesi (24).

Ek 2. Tifüs salgını esnasında etüv makinesi yerine kullanılmaya başlanan buğu sandığı (20).

²⁵ Almanya'da doğmuştur. 23 Nisan 1914'te yarbaylığa terfi etmiş ve aynı tarihte Osmanlı Ordusu'na katılarak 3. Ordu Kurmay Başkanlığına atanmıştır. 22 Aralık 1914'te 3. Ordu Kurmay Başkan Yardımcılığına getirilmiştir. Ancak Hafız Hakkı Paşa, Guse'yi görevden azlederek yerine Kara Vasıf'ı getirmiştir. 19 Temmuz 1917'de Kafkas Ordusu Grubu Kurmay Başkanlığına atanmıştır. 1 Ocak 1918'de Kafkas Ordu Grubunun lağvı üzerine Genel Karargâh emrine tayin edilmiştir. 1 Kasım 1918'de Türkiye'den ayrılmıştır (23).

²⁶ Dr. Neşet Ömer, Dr. Akil Muhtar, Dr. Refik, Dr. İbrahim Ethem, Eczacı Dr. Ziya, Mehmet Halit, Sıtkı Bey, eczane sahibi Hasan Rauf ve Eczacı Mustafa Nail Beyler de bu komisyona üye seçilmiştir.

Ek 3. Tifüs salgını esnasında kullanılan temizleme evi-hamam (20).

Kaynaklar

- Namal A, Aras Ş, Kızılca Yürür G. Ord. Prof. Tbğ. Tuğgeneral Tefvik Salim Sağlık (1882-1963). Nobel Medicus 2008;4(2):31-4.
- Şentürk H. Osmanlı eğitim sisteminde sıbyan mektepleri hakkında bir değerlendirme. Genç Kalemler Tarih Araştırmaları Dergisi 2018;4(5):88-91.
- Sağlam TS. Nasıl okudum. İstanbul Üniversitesi Cerrahpaşa Tıp Fakültesi Atatürk'ün Yüzüncü Doğum Yılı Kutlama Yayınları, İstanbul:1981.
- Sağlam TS. Profesörler konuşuyor. Sağlık Dergisi 1947;11:130.
- As E. Birinci Dünya Savaşı'nın sıhhiye dairesi reisi ve ordu sıhhiye müfettiş-i umumisi Süleyman Numan Paşa (1868-1925)'nin hayatı ve askerî faaliyetleri. Uluslararası Avrasya Sos Bilim Dergisi 2015;6(21):105-20.
- Marmara Üniversitesi Tıp Fakültesi. Tarihçe. Erişim adresi: <https://tip.marmara.edu.tr/fakulte/tarihce#:~:text=Mekreb-i%20Tıbbiye%27nin%20yeni,Haydarpaşa%20Tıp%20Fakültesi%20adını%20alır> (Erişim tarihi: 27.01.2024).
- Başustaoğlu A. Bir nefes sıhhat Tefvik Sağlık'ın yaşamı. Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul:2016.
- İlter AS. Birinci Dünya Savaşı'nda Kafkas Cephesi hatıraları. Zekeriya Türkmen-Elmas Çelik (ed). Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, Ankara:2007.
- Beşikçi M. Cihan harbini yaşamak ve hatırlamak Osmanlı askerleri'nin cephe hatıratları ve Türkiye'de Birinci Dünya Savaşı hafızası. İletişim Yayınları, İstanbul:2019.
- Aydemir ŞS. Suyu arayan adam. Remzi Kitabevi, İstanbul:2022.
- Aksakal E. Türk Kültüründe eril mekân örneği: Köy odaları. Folklor/ Edebiyat 2019;25(98):291-307.
- Özer S. I. Dünya Savaşı'nda Osmanlı Devleti'nde tifüs. Belleten 2016;80(287):219-60. <https://doi.org/10.37879/belleten.2016.219>
- Unat EK. Ölümünün 50. yılında Dr. Reşat Rıza Kor. Tıp Tarihi Araştırmaları 1993;5:213-23.
- Nazlır YF, Özelçi P, Kılıç R, Kara A. Tıp tarihimizden portreler: Dr. Reşat Rıza (Kor) (1877-1941). J Pediatr Inf 2023;17(2):209-15. <https://doi.org/10.5578/ced.20239726>
- Suat H. Lekeli hummaya karşı yapılan aşılarda ve neticeleri. Ceride-i Askeriye-i Tıbbiye 1917:101-6.
- Kurt E. Prof. Dr. Hamdi Suat Aknar ve bilim tarihindeki yeri. Lokman Hekim J 2013;3(1):62-6.
- Karatepe M. I. Dünya Savaşı yıllarında tifüs aşısının uygulanmasında Türk hekimlerinin rolü. Mikrobiyol Bül 2008;2(42):301-13.
- Karatepe M. Birinci Dünya Savaşı yıllarında 3. Ordu bölgesi'nde aşılama çalışmaları. Türkiye Klinikleri Tıp Etiği-Hukuku-Tarihi Dergisi 2009;3(17):125-9.
- Salim T. 333 Senesi Üçüncü Ordu mıntikasında yapılacak emraz-ı sariye mücadelesi hakkında proje. Sıhhiye Mecmuası 1917;11-12:1068-111.
- Sağlam T. Büyük Harp'te 3. Ordu'da sıhhi hizmet. Askeri Matbaa, Basım yeri bilinmiyor:1941.
- Atay A. Birinci Dünya Savaşı'nda Doğu Cephesi'nde sağlık hizmetleri. Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt (ATASE) Başkanlığı Yayınları, Ankara:2011.
- Atatürk Ansiklopedisi. Ahmet Fikri Tüzer (1878-1942). Erişim adresi: <https://ataturkansiklopedisi.gov.tr/bilgi/ahmet-fikri-tuzer-1878-1942/> (Erişim tarihi: 29.01.2024).
- Anka Enstitüsü. Uğur E. 3'ncü Ordu Kurmay Başkanı Yarbay Felix Guse'nin "1915 Ermeni ayaklanması ve sonuçları" konulu makalesi. Erişim adresi: <https://ankaenstitusu.com/3uncu-ordu-kurmay-baskani-yarbay-felix-gusenin-1915-ermeni-ayaklanmasi-ve-sonuclari-konulu-makalesi/> (Erişim tarihi: 29.01.2024).
- Doktor Zeki. Hıfzıssıhha şubesinin 1332 senesi zide-i (?) mesaiyesi. Sıhhiye Mecmuası 1917-1333;4-5:1033-67.